

„A hódítástól a kolonizáláson át az önkéntes csatlakozásig”

Szibéria orosz kézre kerülésének történettudományi magyarázatai

Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban. Ruszisztikai Könyvek. XIV. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2005. 235 old.

A szerző rendkívüli mennyiségű levéltári, historiográfiai és szakirodalmi anyag alapos elemzésével készült munkáját négy, kronológiai és tematikai egységet magában foglaló fejezetbe tagolta. Az első a „Szibéria „meghódítása” és „krisztianizálása” (XVI. század vége – XVIII. század első negyede)” címet viseli. A könyv írója először III. és IV. Iván Szibéria-politikáját és Jermaknak a Szibériai Kánság elleni hadjáratát (1582–1585) taglalja. Elmondható, hogy korrekten eligazítja az olvasót az orosz követutasítások, az évkönyvek, a 17. században keletkezett kódexek, történeti elbeszélések és a század végi „Szibériai Évkönyvkompozíció” szerkesztményei Szibéria meghódításáról szóló koncepcióiban. Az évkönyvek közül az „Új Évkönyv” (1630 körül) és a „Jeszipov-évkönyv” (1636) jelezte a paradigmaváltást, és alkotta meg a későbbi kompilációk alapját. Az első helytörténeti jellegű volt, míg az utóbbi az uralkodóház álláspontját tükrözte. A 17. század végére a két felfogás sajátos „egységbe olvadt” a Szibériai Évkönyv-kompozícióban. Ha a Jermak-ciklus „históriás énekeit” is figyelembe vesszük, Szili Sándor kiemeli, hogy ezek egész Szibéria meghódítójává tették az atamánt, aki a cár és a nép összefogásával érte el célját. Jellemző továbbá, hogy a dalokból hiányzott a krisztianizálás és a Sztroganovok hódításbeli szerepe. Az előbbi viszont, az említett két évkönyv koncepcióinak közelítése révén, fon-

tos szerepet játszott a Romanov-ház expanziójának legitimitásában és abban, hogy az orosz tematika bekerüljön a 17. századi világ-történetbe (kronográfba).

A 18. század elején megváltozott az orosz história megörökítésének szociokulturális közege és a művek iránti társadalmi igény. Ekkor született Sz. U. Remezov révén az első világi munka Szibériáról, az ún. „Remezov-évkönyv”, aminek eredeti címe „Szibéria története” volt. A mű bonyolult szerkezetére – tudniillik bekerültek az ún. „Kunguri Évkönyv” krisztianizációs részei is – R. Szkrinynyikov hívta fel a figyelmet. Így Remezov műve Szibéria meghódításának valláseserkölcsi és szekularizált megközelítéseit, Jermak alakjának pedig messianisztikus és népi megformálását ambivalensen „egyesítette”. A. Mankijev 1715 körül készítette „Az orosz történelem magva” című munkáját. A szerző az egyik fejezetben mintegy szintetizálta a Szibéria meghódításáról szóló folklorisztikus ismereteket. Ugyanakkor, mint arra legutóbb V. M. Zsivov rámutatott, a 17–18. század fordulóján a régi orosz műveltség bomlását és az új kialakulását is tükrözik az említett alkotások.

A könyv második fejezete Szibéria 18. század második negyede és a 19. sz. első fele között lezajló „civilizálásával” foglalkozik. A szovjet történettudományban sokáig vitatott volt G. F. Müller és A. L. Schlözer és más német oroszországi akadémiai történészek, másfelől pedig a nemzeti hagyományt folytató N. Tatisceev, M. V. Lomonoszov, I. N. Boltyin és N. M. Karamzin munkásságának megítélése. Müllert Sz. V. Bahrusin, A. I. Andrejev, P. Pekarszkij és az 1980-as évektől L. P. Belkovec és főleg A. B. Kamenskij munkássága nyomán (58–75. és a 98–

106. jegyzetei) méltán tekinthetjük a tudományos igényű oroszországi történetírás megalapítójának. Azt is kiemelhetjük, hogy a könyv egyik legtöbb új eredményt felmutató része épp Müllerről szól. A német historikusra hatott a protestáns történetfelfogás és lipcsei egyetemi tanulmányai. Példaképei „az elfogulatlan történetírók” voltak. 1748-ban Müller „Sibirische Geschichte” című műve akadémiai műhelyvitáján ellentétes vélemények hangzottak el „a történeti igazságról” és „a helyes forráskezelésről”. Megjegyezzük, hogy a historikus a megírás előtt tíz évet töltött Szibériában, ahol történeti, régészeti, néprajzi és nyelvészeti problémákat tanulmányozott, és az összegyűjtött forrásokat Pétervárra küldte. Az utóbbival a jelenlegi Régi Iratok Oroszországi Állami Levéltára (RGADA) egyik fondképzője lett. A Sibirische Geschichte „A Szibériai Cárság leírása” című része prekonceptió nélkül készült, tematikusan, okfejtésekkel, forrásközlésekkel és lábjegyzetbeli hivatkozásokkal. Az előbbieken ellentétben Müller művének oroszországi akadémiai kiadása csak 1999-ben valósult meg. A tudós érdeme a források hitelessége kritériumainak pontos meghatározása. Bahrusin már 1920-ban kiemelte a historikus művének több novumát. Például azt, hogy Jermak csak elkezdte, de az állam fejezte be Szibéria meghódítását, a telepések főleg a Tengerellékről érkeztek és békés viszonyban voltak a helyiekkel. Müller komplex történetfelfogást képviselt. Művében először jelentek meg a gazdasági, a közgazdasági és a demográfiai aspektusok.

A 18. század közepén J. E. Fischer, M. V. Lomonoszov művei és a II. Katalinnak tulajdonított „Antidote” című polemikus írás kompilációs jellegűek voltak. I. N. Boltyin „Megjegyzései” N. Le Clerc művére, annak cáfolata, a szibériai orosz hódítás jogosságának bizonyítása és a nyugati és az orosz expanzió megkülönböztetése miatt érdemel említést. A szerző azonban erkölcsi és politikai propagandára használta fel a historiográfiát. M. M. Scserbatov 1770 és 1791 között megjelent hét kötetes, új orosz történeti

szintézisében, noha az előző szerzőktől eltérően magyarázta a szibériai hódítást, a mű szerkesztése miatt az események fragmentálódtak, és épp a Müller által felvetett kérdések kerültek háttérbe. A 19. század első felének legnagyobb historiográfiai eseménye N. M. Karamzin 12 kötetes „Az orosz állam története” című munkájának kiadása volt. A kiváló szépíró a korábbi történeti művekre és kútfőkre (köztük új forrásokra is) támaszkodott. Szerinte az eredményes hódítás Jermak és a Sztroganovok érdeme volt, és ő hangsúlyozta először az oroszok békés, civilizációs misszióját Észak-Ázsiában. A kitűnő német történész, A. L. Schlözer az orosz fegyverek és a cárizmus törvényeit kapcsolta össze az előbbiekkal. Karamzin koncepcióját a Sztroganov-család vezető szerepéről N. G. Usztrjalov folytatta. Vele szemben viszont M. P. Pogogyin és (felszínes forráskritikával) P. I. Nyebolszin a kormányzat szerepét és a bennszülöttek békés, népi asszimilálását hangoztatta. Szili Sándor joggal emeli ki a 35 évig Szibériában élt P. A. Szlovcov nagy szerepét a tematika kutatásában. A helytörténész komoly gyűjtőmunkán és koncepción alapuló „Szibéria történeti szemléje” két kötete a 20. századig az egyetlen szintéziskísérlet maradt. Szlovcov az ortodoxiát és a jogszolgáltatást, valamint az erkölcsi alapelvek érvényesülését hangoztatta Szibéria birtokbavételekor. Úgy vélte, hogy a terület és annak társadalma szerves része lett a birodalomnak és lakosságának.

Szili Sándor művének harmadik fejezete Szibéria „kolonizálása” (19. század második fele – 20. század első harmada) címmel íródott. Maga a „kolonizáció” mint közgazdasági elmélet Angliából német közvetítéssel jutott el Oroszországba. A szerző komoly érdeme az orosz történetírás nyugati filozófiai, ökonómiai és historiográfiai kontaktusainak szakszerű taglalása. A „kolonizációs elméletet” az orosz történetírásban Sz. M. Szolovjov honosította meg. Szerinte a több százados keleti szláv migráció során kölcsönhatásban állt a népkarakter, a szibériai

természetföldrajzi környezet és a telepéseknek a bennszülöttekhez való viszonya. Az orosz történész „Oroszország története a legrégibbi időktől” című művének 29 kötete 1851 és 1879 között jelent meg. Ezalatt kolonizáció-felfogása változott. Fiatalon pozitívan, idősen viszont negatívan ítélte meg a kolonizációt, és utalt arra is, hogy hazája Európa peremállama a vele járó sajátosságokkal.

A Szibéria-kutatásnak konceptuálisan és a lokálpatriotizmus tekintetében egyaránt egyedülálló jelensége volt A. P. Scsapov. Szerinte a spontán migráció etnográfiai entitásokat hozott létre, amelyeket azonban az állam „maga alá gyűrt”. Így az orosz kultúrmisszió hatékonysága csökkent. Scsapov érdeme a természetföldrajzi környezet és a gazdasági tényezők (például az extenzív agrárgazdálkodásnak) emberi szervezetre való hatásának és az ezekhez történő alkalmazkodásnak szibériai interpretálása. A kazanyi egyetemen Scsapov helyére lépő N. A. Firssov szerint a több százados migrációban „a magánerőnek” is szerepe volt. Rámutatott arra is, hogy a bennszülöttek deklasszáldott adózók lettek. Az orosz uralom konserválta elmaradott társadalomszerkezetüket és archaikus gazdálkodásukat.

Az 1840–50-es évektől az urálintúli területek gazdasági, politikai és kulturális problémái iránt jelentkező érdeklődést a 19. század második felében és a 20. század elején a regionalisták (oblasztnyikok) tartották ébren. Szili Sándor kiemeli szociális érzékenységüket és autokráciakritikájukat. Szólalmuk két szakaszról, két nemzedékről (köztük olyan tudósokról, mint N. Jadrincev, P. Golovacsov és N. Kozmin), forrásgyűjtő, publikáló és koncepcióalkotó munkásságukról. A regionalisták rámutattak a népi kolonizáció és a kormányzati telepítési politika jelentőségére és arra, hogy a szláv betelepülők az északi Tengermellékekről érkeztek. Szolidárisak voltak a bennszülöttekkel. Kiadványaikkal, az oktatási rendszer fejlesztésével próbálták elősegíteni a Szibéria-kutatást és az ott élő népcsoportok

életnívójának emelését. Az orosz kormányzat azonban csak az 1880-as évektől tartotta célszerűnek a perifériák kolonizálását. Ezt törvények, rendeletek, a vasútfejlesztés és a Sztolipin-kormány idején az Áttelepülési Főosztály működése jelezte. Közgazdászok és statisztikusok kezdték tanulmányozni a migrációt. A Kaufman, I. Gurvics és mások rámutattak, hogy a kolonizáció oka „a relatív túlnépesedés”, ami az extenzív agrárgazdaságból fakad. P. N. Bucinszkij a 19. sz. végén levéltári forrásokon alapuló kutatásokba kezdett Szibéria benépesítéséről, a telepes–bennszülött viszonyról, és tipologizálta a kolonizációt. Az utóbbi átpolitizálódását és az etikai megítélés preferálását jelezte, hogy a regionalistákkal szemben úgy vélte, a kormány és a telepések nem okoztak kárt az őslakosoknak.

A magát történész–szociológusnak valló V. O. Kljucsevszkij jelentéktelennek tartotta az erőszakot a kolonizációban. P. N. Miljukov rámutatott a jelenség természetföldrajzi, gazdasági, társadalmi és pszichológiai okaira. Fontos, hogy utalt a természetes gazdálkodásban és a prémvadászatban rejlő motivációkra. Emigrációs évei alatt Miljukov „az eurázsiaiak” és a nyugati társadalomtudományi vívmányok hatására „a fejlődési tér” beemelésével egy új, többtényezős elméletet dolgozott ki Szibéria nyugati és keleti részének eltérő kolonizációjára. A 20. század elején mind a kormányzatnak, mind a közgondolkodásnak szüksége volt a Szibériáról szóló ismeretterjesztő művekre, illetve egyes felsőoktatási kurzusok publikálására. Ide sorolhatók A. M. Gnyevusev, N. N. Firssov és V. I. Ogorodnyikov írásai. Szili Sándor már több korábbi tanulmányában foglalkozott az „eurázsiai” történeti paradigmával. Itt igen részletesen elemzi G. V. Vernadszkijnek a migrációs faji keveredésben a szláv dominanciát, a tér és az idő kultúraformáló erejét, Eurázsia újraegyesítésének autokratikus és ritmikus jellegét és a cárizmusnak az erdőövezettel, a sztyeppét átkaroló politikájával a birodalmi teret bemutató nézeteit. A szerző kiemeli Sz. V. Bah-

rusin 1922 és 1930-as deportálása közötti pályafutásának legfontosabb állomásait. A tudós „a Kljucsevszkij-iskola” és Sz. F. Platonovnak a Szibéria múltját feldolgozó bizottsága tagjaként ígéretes karrier elé nézett. Az „Esszék Szibéria kolonizálásának történetéből a 16. és 17. században” című 1928-as műve, noha Miljukov gazdasági determinizmusából indult ki, a kereskedőtöke fókuszba állításával túl is lépett rajta. Szerinte a szörmekereslet növekedésével rendszeressé váltak a paraszti-vállalkozói-kormányzati együttműködéssel megvalósított, az őslakosok és a hódítók civilizatorikus egymásrahatását eredményező zsákmányszerző expedíciók.

A könyv negyedik fejezete az 1920-as évek és az 1991 közötti időszakról szól. 1932-ig M. N. Pokrovszkij szellemében Szibéria „gyarmatosítását” preferálta az új szovjet történetírás. 1928 és 1933 között „a burzsoá értelmiség” elleni repressziók elérték a Szibériával foglalkozó historikusokat is. Így például Bahrusint, Andrejevet és Firszovot. 1934-től a visszaállított történelemoktatás számára új tankönyvek kellettek. Az ÖK/b/P XVII. kongresszusa után a historiográfia állami és pártirányítása jutott kifejezésre A. Sesztakov tankönyve és 1937. évi előadása kapcsán. Ezek szerint Grúziának és általában az észak-ázsiai szubkontinensnek az Oroszországhoz „csatolása” a „legkisebb rossz” volt az adott körülmények között. Hamarosan kiütközött azonban a hódítás árnyaltabb megközelítésének és a kolonizáció civilizációs hatása elismerésének hiánya. A differenciálatlan felfogások, mint a szerző rámutat, nem feleltek meg sem a „marxista”, sem a „polgári” történetírói vonulatnak. Az 1940-es évektől, de különösen Bahrusin 1950. évi elhalálása után a hivatalos szovjet historiográfia „vezető korifeusa” V. I. Sunkov lett. Kandidátusi értekezésében elismerte ugyan Szibéria fegyveres meghódítását, de a hangsúlyt a békés földműves kolonizációra helyezte. Ugyanakkor a mű értékelésekor például N. Usztyugov rámutatott a bennszülöttek és

a telepések közötti konfliktusokra. Az 1947-es ulan-udei történész szimpóziumon Sunkov Burjátöld Oroszországgal bekövetkezett egyesülése kapcsán Sesztakov nyomán a pozitívumokat emelte ki. A tanácskozáson B. Cibikov Burját-Mongólia „önkéntes csatlakozása progresszív jelentőségének” központi direktívák szerinti felfogását képviselte. Szili Sándor joggal emeli ki, hogy Bahrusinnak utolsó, a jakutföldi orosz kolonizációról szóló művét méltatlan bírálatok érték, illetve átszerkesztették. Az 1950-es évek derekán a Szibériáról megjelent akadémiai szintézisbe az agrárgazdasági és a szociális viszonyok sunkovi értelmezése nyomán a régiók „felfedezése”, „csatolása”, „kiaknázása” és „önkéntes csatlakozása” került.

Az SZKP XX. kongresszusa (1956) a komplex regionális kutatási programok előtt is utat nyitott. Létrejött a SZUTA Szibériai Tagozata, megkezdődtek az ötkötetes „Szibéria története” és az akadémiai „Szovjetunió története” elkészítésének munkálatai. Sunkov 1967-es haláláig az átpolitizált, „pártos” Szibéria-kutatás azonban fennmaradt, sőt a földműves kolonizáció gazdasági és szociális következményeinek általa képviselt merev koncepciója csak lassan revideálódott. Ezen a téren, a régészetre, a néprajzra és a levéltári forrásokra támaszkodva az első lépéseket V. A. Alekszandrov tette meg az 1960-as évek derekától. A Tyihomirov-tanítvány módosította a szibériai bevándorlás datálását, okait, a telepések területi és foglalkozási összetételét. Alekszandrov munkássága elősegítette a Tenger-mellékről kiinduló migráció és az európai oroszországinál lazább paraszti függés tisztázását (186–189. és 126–150. oldal jegyzetek). Ezután sorra születtek az új témájú és irányzatú művek a Szibéria-kutatásban. Így P. N. Pavlov könyve a szibériai prémvadászat és -kereskedelem szerepéről, G. Leontyjeva és N. Nyikityin művei a helyőrségi katonákat érintő gazdasági és szociális dimenziókról, O. N. Vilkov, V. I. Szergejev, A. Kopilov és B. Ogli alkotásai a szibériai városfejlődésről. Szibéria Oroszországhoz

csatolása 400. évfordulóján R. Szkrinnikov a Jermak-expedíció új koncepciójával jelentkezett. A peresztrojka korában (1985–1991) károsnak minősítették a forrásoknak ellentmondó általánosításokat, és kezdeményezték a külföldi társadalomtudományi elméletek és módszertan figyelembevételét. A spontán népi kolonizáció új és összehasonlító koncepcióját dolgozta ki R. Vasziljevskij és D. Rezun. Az 1980-as évek derekán az orosz etnogenezis új elmélete jelenthetett meg az addig indexen lévő L. N. Gumiljov tollából. Eszerint az energiatöbblet (a passzionaritás) levezetésére az orosz telepések a megszokott „tápláló tájakra” léptek, az őshonos népcsoportokkal békés együttélés alakult ki, és így ezek az etnikumok az eurázsiai „szupraethnosz” alkotóelemei lettek.

A szerző összegzésében Szibéria birtokbavétele orosz és szovjet történetírásbeli koncepcióival és kváziparadigmáival foglalkozik. Megállapítja, hogy a 19. század harmadik negyedében lépett a karamzini „hódításteória” helyére a mülleri fejtegetésekre felépített szolovjovi–scsapovi kolonizációs elmélet. Ez az orosz historiográfiai alapteória Szibéria birtokbavételéről a szovjet korokban az állami és a pártirányítás, valamint ideológiai szempontok miatt radikálisan átértelmeződött. A szovjet Szibéria-benépítési koncepció relatív depolitizálására és a tudományos autonómia korlátozott visszaállítására az 1960-as évektől történtek lépések. Ugyanakkor a tematika beszűkült. Például túlhangsúlyossá vált a gazdaság- és várostörténeti, valamint a demográfiai és az etnikai problematika. Szili Sándor utal rá,

hogy Szibéria birtokbavételének marxista interpretációi nem egy fokozatos metodológiai fejlődés stádiumai. A tényfeltárásban a szovjet Szibéria-kutatás komoly előrelépést mutatott, amittől elmaradt a koncepcionális innováció. A szerző kiemeli, hogy Thomas Kuhn a paradigmaváltásokat az érett tudományos fejlődés normális sémájának tartotta. A paradigmák cserélődését Kuhn elsődlegesen nem elméleti okokra, hanem szociokulturális változásokra vezette vissza. A kolonizációs elmélet életképességét az is biztosította, hogy alkalmas volt a legújabb természet- és társadalomkutatási eredmények kreatív befogadására. A szovjet korokban a kolonizáció módosításával létrejött „új paradigma” a „csatolás” nevet kapta. A szubkontinens birtokbavételének koncepcióváltozásában három tényező (a metodológiai nézetek és a szociokulturális környezet változása és a politika befolyása) játszott döntő szerepet. A szerző a történeti koncepciók időrendjében három ciklust különít el egy-egy elmélet dominanciájával, illetve két „közbülső periódust” a magyarázatok variánsaival (231–232.). Első ciklus (17. század – 18. század első fele): Jermak meghódítja Szibériát. Második ciklus (19. század második fele – 1910–1920-as évek): Szibéria kolonizálása. Harmadik ciklus (1960-as évek – 1991): Szibéria Oroszországhoz csatolása. Kuhn tételei és Szibéria birtokbavételének koncepcióváltozásai között a hasonlóság a fentebb említett okokra vezethető vissza, illetve azokat igazolja.

KURUNCZI JENŐ